

Vnější označení a sebeoznačení českých nekatolíků v 18. a 19. století

Zdeněk R. Nešpor

Vztahy mezi jednotlivými konfesemi, mezi katolicismem a nekatolickými náboženskými skupinami, což v českém prostředí od druhé poloviny 17. století do poloviny 19. století znamenalo jednak tajné nekatolíky rozličné provenience a dále (po vydání Tolerančního patentu) toleranční církve augsburského a helvetského vyznání (zeela okrajově i pravoslavné) a různé skupiny tolerančních sektářů,¹ lze pojímat v intencích sociologie náboženství weberovsko-troeltschovské linie.² Setkáváme se zde jednak s univerzalistickým nárokem katolické církve, která se pro jeho udržení neváhala opřít o prostředí tohoto světa, avšak zároveň pomocí svých in-

1 Zakladní pramenné edice o tolerančním sektářství: Karel Václav Adámek, *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku*, Praha: Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění I 1911, II 1922; Antonín Rezek – Josef Vítězslav Šimák, *Listář k dějinám náboženských blouznivců českých v století XVIII. a XIX.*, Praha: Česká akademie věd a umění I 1927, II 1934; Václav Schulz, *Listář náboženského hnutí poddaného lidu na panství litomyšlském v století XVIII.*, Praha: Česká akademie – Bursík a Kohout 1915. Z dnes již velmi rozsáhlé literatury o tolerančním sektářství viz dále: Josef Alexander Helfert, „O tak řečených blouznivcích náboženských v Čechách a na Moravě za císaře Josefa II.“, *Časopis Musea království Českého* 51, 1877, 201-227, 533-557; 53, 1879, 212-258; Jan Kučera, „Příspěvek k problémům lidového náboženství v 17. a 18. století“, *Sborník historický* 23, 1976, 5-26; František Kutnar, *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu*, Praha: Historický klub 1948; Markéta Machovcová – Milan Machovec, *Utopie blouznivců a sektářů*, Praha: Československá akademie věd 1960; Rudolf Medek, „Východočeskí blouznivci“, *Reformační sborník* 8, 1941, 12-28; Augustin Neumann, *Prostonárodní náboženské hnutí dle dokladů konsistoře královéhradecké I. Hradec Králové: Tiskové družstvo 1931*; Antonín Rezek, *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy I*, Praha: vl. nákl. 1887; týž, „Tři státi o českých blouznivcích“, *Český časopis historický* 24, 1918, 120-164; Josef Vítězslav Šimák, „K původu a písemnictví českých náboženských blouznivců“, *Časopis Musea království Českého* 93, 1919, 1-9, 110-119, 236-273; 94, 1920, 26-36, 96-103. Úplný přehled literatury viz Zdeněk R. Nešpor, *Deset kapitol o východočeském tolerančním sektářství*, diplomová práce na FHS UK, Praha 2002, 444-469, rozbor významnějších prací s. 66-105.

2 Shrnující přehled vývoje teorie náboženských skupin viz Zdeněk R. Nešpor, „Pojmy 'církev' a 'sekta' v českém předmarxistickém dějepiscetví“, in: Jan Horský (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení: Příspěvy k dějinám českého dějepiscetví doby Gollroyův školy*, Ústí nad Labem: Albis International 1999, 205-211. Srov. Dušan Lužný, *Nová náboženská hnutí*, (Religionistika 3), Brno: Masarykova univerzita 1997, 121-122.

stitucionálně zakotvených činovníků garantovala a prostředkovala ve své optice jediné možné spojení člověka s transcendentním pomocí mysticky pojímané jednoty utvrzované přijímáním svátostí. Svě případně rivaly, ať šlo o tajné, či později tolerované nekatolíky, označovala v té době splyva- jícími termíny „kacíři“ a „sektáři“ s jednoznačně pejorativním významem. Ti naopak nárokovali exkluzivitu spásy pouze pro sebe nebo přinejmen- ším soudili, že jí z pozemských náboženských skupin stojí nejbliže. V obou případech šlo jednoznačně o negativní (sebe)vymezení vůči „tém druhým“, vůči jiné straně či stranám,³ umocněné na lidové rovině, již se zejména budou zabývat, ještě onou až „dětskou“ konkrétností, vztahením k sobě, vlastním prožitkům a hodnotám.⁴ Jedním z projevů tohoto negati- tivního vymezení přitom bylo i vzájemné označování a sebeoznačová- ní, kdy každá strana hledala co možná distinktivní a zároveň co nejpoziti- tivnější označení pro sebe samu, své protivníky však hleděla již jejich označením co možná nejvíce potupit.

Předkládanou studii se přikláním k té linii moderního historického bá- dání, která se nespokojuje – v terminologii R. Charttera – s „filologický- mi“ důkazy, ale navíc usiluje i o konstrukci vztahu mezi manipulovatel- nými sociálními reprezentacemi dneška a sociálními praktikami (v daném případě „pojmy“) minula, byť je v pramenech nacházíme pouze v podobě „pramenných stop“.⁵ V této konfrontaci historické antropologie s klasic- kými „událostními“ dějinami přitom dnes nejde již jen o nové předměty studia (kultura nižších vrstev a její vztah ke kultuře vzdělanců, úvahy o nevědomém, tj. „mentalitě“ či *longue durée*) a aplikaci společensko- vědních interpretačních schémat v rámci dějepisného myšlení (jejichž pl- nou uplatnitelnost popřela dnes již legendární diskuse mezi R. Chartierem a R. Darntonem),⁶ ale právě i o dobové vědomě prožívané. Tak A. Bur- guière hovoří o nezbytnosti orientace nejen na „jevy označující“, tedy ty, které nám sice umožňují v čase vzdálené skutečnosti poznat, které však zůstaly mimo dobovou pozornost nebo jí byly pojímány odlišně (příkla- dem budiž „teologické“ vymezení pojmů „církev“ a „seкта“ proti vymeze-

3 Příklady explicitního vymezení nekatolíků / akatolíků katolickou stranou či lidové- ho přiklášování ke třetí straně atp. uveďu dále v textu.

4 Arnošt Inocenc Bláha, *Sociologie sedláka a dělníka: Příspěvek k sociologii společen- ských vrstev*, Praha: Orbis 1925, 134-135; F. Kutnar, *Sociálně myšlenková tvářnost...* 94; Z. R. Nešpor, *Deset kapitol...*, 421-422; Miroslav Moudrý, „K charakteristice sel- ského náboženství“, *Věsmík ČAZ* 18, 1942, 52.

5 Srov. Jan Horský, „Dějepisec a pojmoslovi“, in: Jan Horský (ed.), *Kultura a sociál- ní skutečnost v dějepisném myšlení: Příspěvy k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy*, Ústí nad Labem: Albis International 1999, 9-18.

6 Viz Zdeněk R. Nešpor, „Historická antropologie ve vztahu k sociokulturní antropolo- gii“, in: Marek Jakoubek (ed.), *Romské osady v pohledu sociokulturní antropologie*, Praha: Cargo Publishers 2002, v tisku.

ni „sociologickému“),⁷ ale především na „jevy označené“. Historická an- tropologie se tak snaží pomocí analýzy dobového pojmoslovi (konstrukcí) přiblížit tomu, co již M. Weber pokládal za stěžejní úkol společenských věd, totiž studiu nejen sociálního jednání, ale i subjektivně vnímaného smyslu, který jednáci svému jednání přikládá.⁸

Vzájemné vztahy českých katolíků a nekatolíků proto ve svém při- spēvku omezím na jejich projevy v rovině vzájemného označování a se- beoznačování v období od poloviny 18. století do konce doby toleranční. Nově vzniklé⁹ tajné nekatolictví po tzv. Opočenském rebélii (1732) totiž sice zdánlivě zmizelo,¹⁰ avšak jen proto, aby se později objevilo o to ra- zantněji, ať již v Čechách při selském povstání v roce 1775, o dva roky po- zději při falešném vydání tolerančního patentu na Moravě, nebo v rámci skutečné tolerance. Druhá polovina 18. století navíc byla dobou zvýšené- ho pátrání po tajných nekatolících. Jinak řečeno, pro toto období nalézá- me nebyvalé množství pramenného materiálu, který má navíc tu výhodu, že byl – respektive jeho dochovaná část – téměř v úplnosti vydán,¹¹ při- čemž dosavadní archívní studium nevydaných materiálů potvrzuje repre- zentativnost uvedených pramenných sbírek.¹² Pozornost se proto soustře- dí zejména na oblast středovýchodních Čech, především na panství Litomyšlské, Chroustovické, Košumberské a Rychmburské.¹³ Koncem

7 Z. R. Nešpor, „Pojmy „církev“ a „seкта“...“, 204-205.

8 Zdeněk R. Nešpor, „Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera, Clifford Geertze a Rudolfa Bultmanna“, *Sociologický časopis* 38/5, 2002, 551-562.

9 K „přetřetí linie“ tajného pobělohorského nekatolictví, tedy popření jiné než velmi mlhavé návaznosti tolerančního protestantismu na tradici české reformace, viz Zdeněk R. Nešpor, *Pozvánky o genezi východočeského tolerančního sekatřství*, bakalářská práce na IZV UK, Praha 1998, 186-192. Z. nejnovější práci je třeba uvést monogra- fii Evy Melmukové *Patent zvaný toleranční* (Praha: Mladá fronta 1999), která v duchu tradiční hypotézy protestantské historiografie o „skrytém semeni české reformace“ há- jí názor opačný.

10 Viz Eliška Čáňová, „Proticírkevní hnutí na Opočensku v r. 1732“, *Španník, práci vy- chodočeských archivů* 3, 1978, 133-151; Ivo Kořán, „Opočenská rebelie roku 1732“, *Práce Muzea v Hradci Králové* 13, 1970, 93-135; A. Neumann, *Prostřední hnutí...* 31-33; Petr Šorm, *Kultura a sociální rozměr tajného nekatolictví na Opočensku v prv- ní polovině 18. století*, diplomová práce na Katedře historie FF UJEP, Ústí nad Labem 1997, 18-26; František Tischer, „O náboženském hnutí na Opočensku r. 1732“, in: *Od pravěku k dnešku: Sborník prací z dějin československých k 60. narozeninám Josefa Pekaře II*, Praha: Politika 1930, 184-202.

11 Viz pozn. 1.

12 Např. Z. R. Nešpor, *Pozvánky...*, 37-40; M. Machovec – M. Machovec, *Utopiz...* 200-201, aj.

13 Dokumenty z těchto panství podává Adamkův a Schulzův listář, listář Rezkův a Šimá- kův se naopak snaží postihnout ostatní české území (viz pozn. 1). K tomu srov. Václav Záček, „Prvá léta náboženské tolerance na panství pardubickém“, *Časopis pro dějiny* venkova 27, 1940, 100.

doby toleranční rozumím počátek šedesátých let 19. století, kdy na jedné straně bylo mezníkem vydání Protestantského patentu (1861), který občanský zrovnoprávňoval všechna (tolerovaná) vyznání s dosud panující (katolickou) církví, a způsobil tak kvalitativní změnu v postavení českých nekatolíků, zvláště když paralelně došlo k řadě společenských i nábožensko-církevních změn.¹⁴ Táž doba však ukončila nebo přinejmenším výrazně znesnadnila i možnosti pramenného studia tolerančního sektiářství, neboť pražské místopředsitelství svým výnosem z roku 1862 zastavilo dosa- vadní podávání zpráv o jeho příslušnících.¹⁵ Vymezených více než sto let českých náboženských dějin je potom obzvláště zajímavých ještě z toho důvodu, že vzhledem k vydání Tolerančního patentu a výnosů proti náboženským sektiářům¹⁶ nepochoybně šlo o jedno z období největších změn náboženské situace v zemi, změně zvláště významných práv v rovině vzta- hu mezi katolíky a nekatolíky.

1. Označování tajných nekatolíků před vydáním Tolerančního patentu

Od potlačení Opočenské rebelie do vydání Tolerančního patentu se s tajnými nekatolíky v úředních spisech setkáváme v případě zatčení náboženských emisarů ze Saska a Uher a jejich následných výslechů anebo (omezeněji) při prozrazení domácích tajných nekatolíků. Celkem jde, po- necháme-li zatím stranou tzv. israelitskou sekту na Bydžovsku, o 59 do- kumentů, z nichž více než dvě třetiny (42) představují udání a zprávy o výslechích z pera místních vrchnostenských správců a krajských hejma- nů nebo farářů, vikářů a misionářů. Jejich autoři pochopitelně vždy při- stupovali k tajnému nekatolictví zvějšku, jeho existenci buď oznamovali vrchnosti, státní či církevní správě, nebo je z jejich podnětu sledovali. Jejich postoj k tajným nekatolíkům a vnitřní pochopení tohoto hnutí – či spíše nepochopení, neboť bylo-li by tomu jinak, měli by vždy hovořit o lu- teránech pietistické orientace¹⁷ – přitom jednoznačně odráží právě způsob, jakým je označují. V 27 případech (64%) totiž hovořili o *hereticích, kac- řích, bludařích, odpadlicích* apod.¹⁸ a jen ve 13 případech (31%) o *evan- gelicích* či *luteránech*.¹⁹

- 14 Srov. Jan Blahoslav Čapek, *Československá literatura toleranční 1781-1861* I, Praha: Cin 1933, 13-20.
 15 A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 1059.
 16 Viz Z. R. Nešpor, *Deset kapital...*, 187-190; srov. též Zdeněk R. Nešpor, „Banatští Češi jako potomci tolerančních sektiářů“, *Religio* 7/2, 1999, 130-133.
 17 Srov. Z. R. Nešpor, *Poznamky...*, 202-207, kde je i přehled další literatury.
 18 V. Schulz, *Listář...*, č. 8, 10, 11, 17, 21, 25, 27-34; K. V. Adámek, *Listiny...*, č. 1-5, 100, 106, 161; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 8, 14, 16, 19.

Zvláštní případ tajného nekatolictví, jediný a svého druhu jedinečný, protože překročil hranice křesťanské víry, představovala judaizující sekta tzv. israelitů v Novém Bydžově a jeho okolí v polovině čtyřicátých let 18. století.²⁰ O této náboženské skupině, která byla vzápětí po prozrazení tvrdě perzekvována, prameny většinou hovoří jako o *židovském bludu*, *židovské pověře* nebo obecně jako o *judaisantes* či *talmudistech*.²¹ Případně jim bylo dáváno hanlivé označení *ariáni*;²² označení *israelité*, běžné v ob- době okolo vydání Tolerančního patentu, se dříve nevyskytovalo nebo by- lo jen marginální.

Zcela okrajově se pak, většinou v období těsně před vydáním Tole- rančního patentu, setkáváme i s dalším vnějším označením nekatolické náboženské skupiny – *s adamity* na Poděbradsku, aniž o nich víme něco bližšího.²³

Ještě pokřivenější obraz předtolerančního tajného nekatolictví poskytu- jí obecné relace státní (dvorské dekrety, guberniální nařízení apod.) nebo církevní správy (arcibiskupské a biskupské cirkuláře, konsistoriální rela- ce). Opět zde naprosto převažují označení „heretická“²⁴ před zcela okra- jovým *luterán*,²⁵ prvně se však hovoří také o *husitské sekti* nebo o *husit- ském kacřství*.²⁶

Dáme-li naopak slovo samotným tajným nekatolíkům, kteří k nám ho- vorí prostřednictvím několika dochovaných výslechových protokolů stran své víry, situace vypadala značně odlišně. V šesti případech ze sedmi se

- 19 V. Schulz, *Listář...*, č. 5-6, 9, 19, 26, 34; K. V. Adámek, *Listiny...*, č. 6-7, 24, 109, 112, 146, 148.
 20 Jana Hozáková, *Sekta tzv. israelitů v severovýchodních Čechách*, bakalářská práce na IZV UK, Praha 1998; Ivo Kofán, „Židovská sekta na Bydžovsku v polovině 18. stole- tí“, *Český časopis historický* 96/1, 1998, 73-101; Josef Moštek, *Sekta tak zvaných Israelitů v severovýchodních Čechách*, disertační práce v Cyrilometodějském arcibis- kupském semináři, Olomouc 1938; Jaroslav Prokeš, „Novobydžovské ghetto a t. zv. sekta bydžovských Israelitů v polovici osmnáctého století“, *Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Československé republice* 18, 1936, 147-273.
 21 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I, 218; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 11.
 22 J. Hozáková soudí, že „označení ariáni“ se mezi sektáři samými neujalo ... jednalo [se] spíše o přezdítku, ideologickou nálepku, kterou dávali sektiářům jejich „protivníci“ – faráři či vrchnostenci úředníci.“ (*Sekta...*, 30); A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 17, 23.
 24 A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 3-5.
 25 V. Schulz, *Listář...*, č. 12-13, 15, 20, 22; K. V. Adámek, *Listiny...*, č. 27-28, 158; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 7, 10, 18, 21-22.
 26 V. Schulz, *Listář...*, č. 12.
 27 Ferdinand Hrejsa, „Čeští kacři dvacet let před tolerancí“, *Reformační sborník* 1, 1921, 81-94. Podobně patent Karla VI. z 10.12. 1717 proti náboženským emisarům, častěji potom obnovovaný, hovoří explicitně o „husitských“ knihách, ač vlastně šlo o knihy luterské, resp. pietistické (A. Rezek, *Dějiny...*, 63). Podobně relace hradeckého hejt- mana z 21.6. 1735 (*ibid.*, 100).

sami označovali jako *luteráni* nebo *evangelici*,²⁷ v jednom jako *evangelik*, *to znamená husita*.²⁸

Můžeme tedy shrnout, že v předtolerančním období bývali tajní nekatolíci chápáni především ve vztahu k vládnoucímu vyznání, tedy jako heretici či kacíři, a jen omezeněji byli vymezováni i pozitivně, jako příslušníci evangelické konfese, za které se sami bezvýhradně považovali. Toto pozitivní vymezení se přitom vyskytovalo spíše v „nižších sférách“ státní a církevní správy, tedy u těch, kteří se s nekatolíky sami setkávali, a není proto nepřesvědčivé domnívat se, že je měli od nich samých. Hovořit o předtolerančních nekatolících jako o „pozůstatku husitů“, o onom „skrytém semeni“ evangelické víry, jak činí protestantská historiografie,²⁹ je tudíž i z tohoto důvodu zřejmě nesprávné. Až na okrajové výjimky, kdy šlo spíše o matné reminiscence, se totiž za „husity“ nepovažovali ani sami tajní nekatolíci. „Husity“ v nich viděli jen ti, kdo se s nimi osobně neseťkali, kdo se však naopak snadno mohli setkat s literárními zpracováními husitské problematiky nebo s husitskými prameny v archívech – vysokí státní a církevní hodnostáři.

Samotné označení *luteráni* ovšem jen málo vypovídá o skutečném vyznání českých tajných nekatolíků, o kterém víme jen zprostředkovaně díky výsledkovým protokolům. „České kacířství, zvané od arcibiskupského soudu luterským, nebylo vlastně tak docela luterským,“³⁰ popsal Ferdinand Hrejsa situaci, kdy tajní nekatolíci, kteří se druhdy hlásili k luterství, po vydání Tolerančního patentu v naprosté většině odmítali kazatele augsburského vyznání.³¹ Byli si jisti svou vírou, respektive tím, co v ní pokládali za stěžejní, ale tato víra s luterstvím, ke kterému byla mylně přiřazována, silně kolidovala. Výraz *luterán* tedy v tomto kontextu ukazuje spíše na zdroj, odkud tajné nekatolictví prosřednictvím náboženských emisarů vycházelo, než na jeho skutečnou podstatu. Ukázal jsem již jinde, že hlavním důvodem této difference byla pietistická orientace emigračních sborů.³²

Nejasná svědeckví předtolerančních pramenů ovšem zároveň dovolují použít rozdělení M. a M. Machovcových, nebo ještě před nimi Z. Medka,

27 V. Schulz, *Listář*..., č. 5-6, 9, 16, 34.

28 *Ibid.*, č. 23.

29 Viz pozn. 9, dále F. Hrejsa, „Čeští kacíři...“, 191.

30 *Ibid.*, 191.

31 Bedřich B. Bašus, „Luterství a kalvinství v Polabí v době toleranční“, in: *Toleranční patentu na panství poděbradském*, Časopis pro dějiny venkova 13, 1926, 234; Ferdinand Hrejsa (ed.), *Jan Skalnatý a jeho paměti z doby toleranční*, Praha: Blahoslavova společnost – Kalich 1934, 51; Josef Smolík, „Život víry v toleranční církvi“, in: *Toleranční sborník*, Praha: ÚČN – Kalich 1984, 77-79.

32 Z. R. Nešpor, *Poznamky*..., 173-175, 202-206; též. *Deset kapitol*..., 119-128.

na skutečný předtoleranční protestantismus a tzv. pseudoprotentantismus³³ pouze v teoretické rovině. K takovému rozdělení nepochybně dojit muselo, jinak by nebylo lze vysvětlit vznik tolerančního sektářství „zplněním protestantismu“, prameny však nedovolují určit, kdy přesně k němu došlo, ani jaké bylo proporční zastoupení jednotlivých skupin. Pouze v případě bydžovských israelitů si můžeme být jejich věroučným charakterem zcela jisti.

2. Označování nekatolíků bezprostředně po vyhlášení tolerance

Vydání Tolerančního patentu, respektive přečtení *Oběžníku zemského gubernia o uvedení křesťanské tolerance*³⁴ poddaným a z něj vyplývající přestupy k povoleným vyznáním, rozhodně nebyly tak jednoduchou záležitostí, jak se jeho tvůrci domnívali. *Oběžník* nebyl zdaleka vykládán jednoznačně a mezi protestanty a katolíky záhy vzplýly různé šarvátky³⁵ a vzájemné osočování.³⁶ Protestantská strana často tvrdila, že k ní tajně náleží císař, neboť jinak by toleranci nevyhlásil, a rozvíjela širokou misijní činnost, někdy hraničící až s násilným nucením k opuštění katolické víry.³⁷ Vzájemné vymezování obou stran zde přitom hrálo významnou roli.

I v období krátce po vydání Tolerančního patentu je ovšem obtížné na základě dochovaných pramenů určit, v jakých případech se jednalo o skutečné příslušníky protestantských vyznání a kdy naopak o toleranční sekteře. Celkový zmatek, jenž zavedení tolerance přineslo, byl ostatně těžko dešifrovatelný i pro soudobou státní a vrchnostenskou správu. Proto byl v dubnu 1782 vydán oběžník upřeshňující míru a hranice náboženské tole-

33 M. Machovcová – M. Machovec, *Utopie*..., 314-326; Zdeněk Medek, „K pojetí tolerance“, *Křesťanská revue* 23, 1955, 178-184.

34 V plném znění viz K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 173.

35 Především ohledně pohřbů. Viz např. J. Hellich, „Následky...“, 224, 241; Josef Lukášek, *X. dějinám doby toleranční*, Praha: Ceskokobratrské družstvo 1939, 64-79, 95-133.

36 V. Schulz (*Listář*..., č. 42) uvádí výsměšnou protievanglickou píseň (srov. Karel Horka, „O tolerančním patentu“, *Od Trstenského střežky* 11, 1931-1932, 59). Za „vzor“ dobové lidové interkonfesioní nesnášenlivosti, která se projevovala právě ve vnějších označeních typu *odpadlici*, *novatníci*, *náměštníci* apod., ostatně mohou sloužit první díly Vavákových pamětí (Jindřich Skopec [ed.], *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rybníkaře milčického z let 1770-1816 I-III*, Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého 1907-1918). K tomu srov. Josef Pekař, „Paměti Františka Jana Vaváka“ [1907], in: Josef Pekař, *O smyslu českých dějin*, Praha: Rozmluvy 1990, 316. Z opačné strany viz J. V. Simák, „K původu...“, 99; Josef Vojáček, „Období tolerančního patentu v Lysé“, *Sborník historického kroužku* 32, 1931, 89-92.

37 Tyto násilné vymáhané konverze nepochybně existovaly, byly však poměrně omezené a nikdy nedošly až k příhláškám. Viz J. Hellich, „Následky...“, 224; Josef Siěpánek, „Hnutí náboženské na Litomyšlsku r. 1781-1783“, *Časopis Musea království Českého* 66, 1892, 416.

rance, který kromě zákazu jakéhokoli násilí, nucení k víře a vyvrácení iluze o císařové konverzi obsahoval opětovně důrazné upozornění, že přestupovat lze jen ke třem povoleným vyznáním.³⁸ Bezprostředně positoleranční zmatky však většinou trvaly až do příchodu kazatelů protestantských vyznání v letech 1783-1784. Vzhledem ke uvedeným skutečnostem je proto potřebné věnovat tomuto krátkému období zhruba tři let pozornost ve zvláštním oddíle.

Ve výnosech a relacích státních a církevních špiček se v duchu osvícenské náboženské tolerance nově objevilo obecné neutrální označení *nekatolík* či *akatolík*. Vyskytuje se v 25 z 33 textů (76%),³⁹ přičemž jeho četnost daleko převyšuje pozdější označení *evangelík*,⁴⁰ což je zřejmě dáno skutečností, že si autoři byli vědomi možnosti užšího chápání druhého jen ve smyslu příslušníka luterské církve. Užívání označení *protestant* se absolutistická vláda z obavy před jeho „buičským“ obsahem zřejmě bránila. Zeela v duchu (státem vynucené) osvícenské tolerance naopak téměř zmizelo označení *heretik*,⁴¹ vzhledem k rozpoznání charakteru věci pak i označení *husita*.⁴² Odlišná situace ovšem panovala v případě vyznání, na které se náboženská tolerance nevztahovala.

Stejným způsobem nově tolerované nekatoliky recipovaly i nižší vrchnostenské, státní a církevní úřady. I zde nastoupilo označení *nekatolík*, vnímané zřejmě jako hodnotově neutrální, které se objevuje v 69 (73%) z 95 případů⁴³ a téměř nahradilo pejorativní *kacíř* nebo *čertův apoštol*.⁴⁴ Četnost označení *evangelík* přitom byla stejně nízká jako v předchozím případě,⁴⁵ za zmínku však stojí, že toto označení bylo mnohdy paradoxně chápáno jako synonymum pro pozdější *příslušník helvetského vyznání*, tedy reformovaný. Odráží to realitu toleranční doby, kdy se naproti většině českých tajných nekatolíků přihlásila ke kalvinismu.

Za příklad vlastních náboženských přihlášek, tedy zápisů tzv. náboženských komisí, které procházely jednotlivá panství a u kterých se zájemci

o přístup z katolické církve museli hlásit, nám může sloužit situace na Litomyšlském (zámeckém) panství. První sčítání nekatolíků zde proběhlo 4.-11. února 1872, dochované výsledkové protokoly zahrnují 37 obcí, v nichž bylo 1326 nekatolíků.⁴⁶ 859 (65%) z nich se přitom přihlásilo – jak sami říkali – k *víře Pána našeho z Ráje*, 157 (12%) k *nábožensví tak uzvanému apoštolskému* a 301 (23%) k *víře starých bratří českých*. Okrajově byly ještě zmíněny *staročeská víra*, *beráňková víra* a *helvetské vyznání*. Jako jsou první dvě formulace nejasné, je třetí poměrně jednoznačná, avšak jen zdánlivě. Toleranční protestantismus totiž na předbělohorské nekatolictví přímo nenavázal, husitské a bratrské reminiscence do něj byly zavlečeny zvnějšku. Vše ostatně ozřejmuje skutečnost, že všichni ti, kdo se hlásili k prvním třem vyznáním, je definovali „pod lámáním chleba a kalicha pitím“, tedy kalvínským způsobem podávání Věčeře Páně.⁴⁷ Neznámená to ovšem, že by byli jednotní ve všech svých dogmatických a ortopraktických požadavcích, naopak bychom zde našli četné rozdíly, které lze dobře vysvětlit lokálním charakterem jednotlivých skupin nekatolíků.⁴⁸ O málo pozdější (5.-26. března 1872), nově sčítání nekatolíků ve shodných (!) obcích pak přineslo značné změny.⁴⁹ Z 681 osob se plných 667 (98%) přihlásilo k *víře beráňkové*, kterou definovali lámáním chleba a pitím z kalicha, přičemž jen 96 (14%) z nich bylo ochotno zároveň o sobě říci, že jsou *helvetského vyznání*, ovšem s výhradou, „jestli se [s vírou beráňkovou] srovnává“. Okrajově se objevilo sčítání přičteny k *beráňkům*. Ponechám-li zatím stranou otázku původu tohoto označení, je třeba říci, že tato víra vzápětí „zmizela“ téměř stejně rychle, jako se objevila. V přihláškách z 5.-8. ledna 1873 se k ní hlásilo již jen 18 (1%) z 1357 osob.⁵⁰ Zároveň se 742 osob (55%) explicitně hlásilo k *helvetskému vyznání* a dalších 172 (13%) se s ním srovnávalo alespoň v náboženské praxi. Zbýlých 425 osob (31%) se naopak přihlásilo k nově se objevivší tzv. *víře boží*, respektive se označilo za *deisty*. K *deismu* se do konce roku 1873 v rámci individuálních náboženských přihlášek přiklomilo ještě dalších téměř 500 osob,⁵¹ k *israelitství* sedm.⁵²

46 V. Schulz, *Listář*..., č. 55.

47 Jednoia bratrská upustila od podávání lámáného chleba již za Lukáše Pražského. Nakrátko se k němu bratři sice vrátili v období vlády Friedricha Falckého, bylo však záhy odmítnuto, a tak celkově nemělo než epizodický ráz.

48 Z. R. Nešpor, *Deset kapitol*..., 214-217, 394-398.

49 V. Schulz, *Listář*..., č. 68.

50 *Ibid.*, č. 121.

51 *Ibid.*, č. 128, 130, 142, 144, 146-148, 150-151, 157-158, 161, 166, 175, 189.

52 *Ibid.*, č. 130.

38 K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 270.

39 *Ibid.*, č. 212, 216, 218, 230, 249, 250-251, 284, 287, 297, 304, 310, 312-314, 322-323, 327, 329; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář*..., č. 23, 95-98, 123.

40 K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 207-208, 240, 302, 320.

41 Vyskytuje se jen jednou (V. Schulz, *Listář*..., č. 40).

42 Vyskytuje se dvakrát (K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 272; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář*..., č. 35).

43 V. Schulz, *Listář*..., č. 44, 50, 53, 59, 66-67, 69-70, 72, 79-80, 83, 92-93, 96, 103, 109, 110, 112, 119, 122, 188; K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 186, 188, 204-205, 210, 214, 227, 231, 234, 241-242, 245, 247-248, 255, 259, 261, 264, 266-268, 271, 276-278, 282, 283, 288, 290-293, 295, 299, 306-308, 311, 315-316, 318-319, 325-326, 330, 332, 369.

44 V. Schulz, *Listář*..., č. 52, 63.

45 *Ibid.*, č. 36, 39, 58, 86, 96, 113-114; K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 187, 191-195, 197, 209, 228, 257, 294, 321, 324, 341-342, 368.

Právě popsaný vývoj sebeoznačení tolerančních nekatolíků na Litomyšlsku se shoduje i s dalšími oblastmi:⁵³ a dobře dokumentuje obecný nábožensko-skupinový vývoj tohoto duchovního proudu, známý i z jiných zdrojů.⁵⁴ Tajní nekatolíci, jimž bylo povoleno vyznávat dosud skrytou víru, zprvu věroučně tápali, ač v náboženské praxi měli dostatečně jasno. Hlásili se k vyznáním, jejichž označení odvozovali z určitých biblických míst nebo právě z náboženské praxe. Když se setkali s prvními přícházejícími nekatolickými kazateli, nastal mezi nimi rozkol. Většina nekatolíků se k těmto kazatelům přihlásila, své věroučné odchylky jim podřídila a z někdejších *beránků* se stali údové tolerančních církví, najmě helvetského vyznání. Menší, lokálně omezené skupiny odmítly uznat věroučnou autoritu těchto kazatelů, označily se zprvu za přívržence *víry boží*, ztůžraňující tak Boží jednotu proti Trojčímu dogmatu, respektive za *deistry*, později přijaly i řadu dalších označení. Dnes o nich hovoříme jako o tolerančních sektářích.

Tito *bohověrci*,⁵⁵ kteří se podle guberniálního přípisu z 9. února 1782 k „tolikera, z částí docela neznámým, nesmyslným jménům náboženským přiznávají ... [a jsou] bez určitého ponětí a beze vši souvislosti [v] smyšleném anebo spíše jen vymyšleném vyznání víry“,⁵⁶ ovšem nebyli zahrnuti do josefinské náboženské tolerance a státní správa si s nimi nevěděla rady. Proto dostal královhradecký biskup Jan Leopold von Hay příkaz pozorovat je a rozhodnout o dalším postupu; na základě následného císařského nařízení byla jejich část násilně přesídlena (transmigrována) do Banátu a Sedmihradska.⁵⁷ Chrudimský hejtman Rašín a po něm biskup Hay je ve svých zprávách nazvali *deistry*, nepochybně na základě podobnosti s osvícenským deismem,⁵⁸ a tato označení zanedlouho přijala nejen

53 Tak se postupně objevují názvy *víra beránková* (A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář*..., č. 32), v *živého a jediného Pána Boha* (*ibid.*, č. 46) a potom *helvetské vyznání* (K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 343, 345, 351, 354-367) a *víra boží* nebo *deistická* (*ibid.*, č. 349-351, 355-366; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář*..., č. 90, 92).

54 František Bednář, „Náboženské názory tolerančních evangeliků na Moravě“, *Reformační sborník* 5, 1935, 80-91; Z. R. Nešpor, *Deset kapitol*..., 394-406, kde je i další literatura.

55 Název *bohověrci* pro tuto část tolerančních sektářů zavedl Karel Václav Adámek („Náboženská blouznivci východočestí“, *Vlastivědný sborník východočeský* 1, 1922 [1923], 7).

56 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I, 218.

57 Z. R. Nešpor, „Banátská Češi...“, 131-132.

58 V. Záček („Prvá léta...“, 194-195) první upozornil na dodnes uváděný omyl (např. M. Machovcová – M. Machovec, *Utopie*..., 217). Ze označení *deisté* první použil až biskup Hay ve své zprávě z 12. září 1782. Jeho skutečným původcem byl chrudimský krajský hejtman Rašín, který 20. března 1782 guberniu napsal: *und gleichwie aus dem Untersuchungs-Constitutio hervorkommet, dass diese Leute ausgeklärte Deisten, sonst aber in keiner der tolerirten Religionen unterwiesenen sind.*

státní správa ale i sektáři sami.⁵⁹ Podobně Hay obnovil označování jiného typu tolerančních sektářů názvem *israelité* jako zjevnou upomínku na předtoleranční byzantské *judaisantes*.⁶⁰ I toto označení se v pramenech ujalo.⁶¹

Začala tím jedna z nejparadoxnějších událostí českých dějin,⁶² kdy se k těmto *deistům* bez bližších informací a na základě pouhého jejich názvu záhy přihlásili němečtí osvícenci, kteří se v nich domnívali spářovat své souvěrce. Výsledkem byl poměrně rozsáhlý literární spor, ve kterém vzdělaní osvícenci (Ch. M. Wieland, W. G. Becker, Ch. W. Dohm, P. A. Winnkopp) neváhali pro tyto domnělé souvěrce očermit Josefa II., jehož do té doby rádi dávali za vzor osvícené vladaře, jako zpátečníka. Císař proto v červnu 1783 vydal nařízení, aby „zneužívaný ten název [deisté] docela byl vyhlazen“, aby po *deistech* nebylo dále pátráno a aby těm, kdo se k *deismu* sami přihlásí, bylo vyplaceno 24 ran holí „ne proto, že je deistou, nýbrž proto, že praví se býtí něčím, čemu nerozumí“.⁶³ Dodržování tohoto nařízení bylo skutečně vymáháno, jak na své kůži pocítili nejen sami sektáři, ale třeba i vrchnostenská správcí, kteří o své újmě po *deistech* dále pátrali.⁶⁴ Pro celé toleranční sektářství, které sice mělo být nadále sledováno, avšak podle značně odlišných císařských instrukcí, byl shora zaveden název *náboženská blouznivci* (*Religionsschwärmer*), z něhož v dobové češtině zděrněla předzvěsta *švermer*.⁶⁵ Tím se však již dostáváme k další vývojové fázi sledované problematiky, k pokročilejší době toleranční.

3. Označení nekatolíků v toleranční době

O vlastní době toleranční můžeme hovořit až po odeznění náboženských nejasností bezprostředně po vydání Tolerančního patentu. Pro tuto dobu je charakteristická státem důsledně vyžadovaná tolerance povolených vyznání, která se projevovala také závazným označováním nekato-

59 V. Schulz, *Listář*..., č. 120, 126, 133-134, 136, 139, 141, 143, 149, 154, 156, 162, 164, 167-168, 170, 172, 174, 176, 178-181, 183, 190, 194-195, 179, 201, 207, 213, 215, 218, 220-221; K. V. Adámek, *Listiny*..., č. 333, 340; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář*..., č. 50-51, 56-66, 72-73, 76-80, 85-95, 99-102, 106, 108, 111, 115-122, 126.

60 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I, 224.

61 A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář*..., č. 39, 41, 44, 53, 55, 73, 79, 88, 106.

62 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I, 546-556; Arnošt Kraus, „O českých deistech“, *Bratislava* 6, 1932, 30-43; M. Machovcová – M. Machovec, *Utopie*..., 229-234; Z. R. Nešpor, *Poznámky*..., 80-82.

63 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I, 85, 88.

64 V. Schulz, *Listář*..., č. 21-221, 223-224, 226.

65 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I, 218.

lických vyznání a jejich stoupenců úředními názvy, tedy *helvetské vyznání* pro kalvinisty, *augsburské vyznání* pro luterány, případně ještě (zcela okrajově) *nesjednocení Řekové* pro pravoslavné.⁶⁶

Jinak tomu ale bylo v případě tolerančního sektářství, které trvalo po celé toto období a jehož stoupenci byli potají sledováni a byli o nich podávány pravidelné roční zprávy císaři. V těchto dokumentech byli nejčastěji zvlášť označováni jako *blouznivci*, a to v 368 (84%) z celkových 438 případů.⁶⁷ Označení *deisté* z již uvedených důvodů ustupovalo výrazně do pozadí, setkáváme se s ním v 54 (12,3%) případech,⁶⁸ další náboženské skupiny a jejich příslušníci pak byli v úřední korespondenci pojednáváni pod názvy, které jim dalo jejich okolí: *israelité*,⁶⁹ *ateisté* a *adamité*,⁷⁰ *milostníci*,⁷¹ anebo pod vlastním označením: příslušníci *víry sionské*⁷² či *abrahamité*.⁷³ Celkově však bylo těchto dalších případů poměrně málo, státní, vrchnostenská a církevní správa se většinou spokojila s vlastním souhrnným označením a více se o postupně vymírající hnutí nestarala. V dalším vývoji, který vyvrcholil vydáním Protestantského patentu, byli poddáni, kteří se nehlásili k žádnému z povolených vyznání, označováni jako *bez nábožensví*, aniž by byli jakkoli perzekvováni.⁷⁴ Tento nezáměr samozřejmě souvisel s poznáním nerevolučního, a k vrchnosti a státu nijak negativního charakteru tolerančního sektářství.⁷⁵

66 Srov. např. „Soupis nekatolíků na panství Litomyšlském v r. 1801“, in: V. Schulz, *Listář...*, č. 307.

67 K. V. Adámek, *Listiny...*, č. 421, 426-431, 433-773; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 215-218, 248, 259-260, 262, 269-270, 273, 304-307, 311-312.

68 V. Schulz, *Listář...*, č. 223, 227, 230, 232-233, 279, 291-292; K. V. Adámek, *Listiny...*, č. 384; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 134-135, 137-139, 142-143, 145-149, 153-155, 159, 166-170, 172, 176, 182, 184, 187-188, 191, 197, 200, 206-208, 219, 235-236, 250, 256, 288-289, 308-310, 324.

69 A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 206, 208, 276, 278, 287.

70 *Ibid.*, č. 250, 274, 303, 320.

71 Ferdinand Hrejsa, „Milostníci“, *Reformační sborník* 8, 1946, 67-71.

72 A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 186, 190, 192-193, 201.

73 A. Rezek, *Dějiny...*, 133.

74 V. Schulz, *Listář...*, č. 307; A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 277. V období po vydání Protestantského patentu pochopitelně častěji. Srov. K. V. Adámek, *Listiny...*, č. 775-777; Félix Vašečka, *Buržoázní stát a církev*, Bratislava: Slovenská akadémia vied 1957, 50-51.

75 Z. R. Nešpor, *Deset kapitol...*, 236-239, 285-289. „Sociálně-revoluční“ charakter, který tolerančnímu sektářství přisoudili Machovcovi (M. Machovcová – M. Machovec, *Utopie...*, 306-309), spolehlivě vyvrátili zejm. Rudolf Ričan („Nový pohled na blouznivce doby toleranční“, *Křesťanská revue* 29, 1962, 52-59), P. Šorm (*Kulturní a sociální rozměr...*, 43), Mláda Malá-Zajícová („Otázka sociálního postavení nekatolíků v rámci obce na panství litomyšlském“, in: Jan Horský [ed.], *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení: Příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollwoy školy*, Ústí nad Labem: Albis International 1999, 358-385).

Oč méně si jich všimaly vrchnosti, stát a církev, o to více sektáři budili pozornost mezi svými sousedy a obecným lidem vůbec, zatímco intelektuální vrstvou rodícího se českého národa byli (léměř) zcela přehlíženi.⁷⁶ Dokonce se dá říci, že „evangelici vystupovali proti ‚deistům‘ často prudčeji než katolíci“⁷⁷ a z této obecné nevráživosti příslušníků právě povolených vyznání k oněm nepovoleným, která samozřejmě vnímali jako „učení Satanova“, pak povstala četná další vnější označení tolerančních sektářů, známá nám spíše z dopisů a pamětí konkrétních protestantských či katolických duchovních, než z dosud rozebrané úřední korespondence.

Tak podle bukoveckého reformovaného faráře Josefa Dobiáše údajově jeho sboru *blouznivce* nazývali *ariány*, *marokány*, *abrahamity*, *adamity* nebo konečně o nich říkali, že jsou *nicové* čili *neznaboží*.⁷⁸ Sám k tomu však poznamenal, že přinejmenším tento poslední název „se jim tak hodil jako pěst na oko, protože se hlásili k jednomu náboženství a sice tomu ‚nepočatému a neskonalému...‘“⁷⁹ Podobně tomu bylo i s degradujícím názvem *adamité*, užívaným na Chlumecku.⁸⁰ Chroustovický direktor Kleinwächer o tomto označení krajskému úřadu napsal (1821), že „adamiťský tanec provozovali, to se všeobecně na panství proslychá, ale přece nelze naléztí nikoho, kdo by o tom mohl dát podstatnou odpověď“.⁸¹ Můžeme proto s K. V. Adámekem souhlasit, že o žádný skutečný adamitismus nešlo, že označení „jest spíše dokladem, že si někteří lidé (snad i blouznivci) dělali šašky ze zvědavých současníků, vypravujice jim křik-

76 Tato skutečnost vynikne zejména ve srovnání s již uvedeným dobovým zájmem německých osvícenců. Jediný, kdo jim věnoval okrajovou pozornost, byl Josef Dobrovský (*Dějiny českých píknarů a adamitů* [1788], přel. Rudolf Havel, Praha: Odeon 1978, 73-74; srov. též jeho korespondenci in: Josef Volf – František Mjichálek] Bartoš [eds.], *Dopisy Josefa Dobrovského s Augustinem Helffertem*, Praha: Komise pro vydání Spisů Josefa Dobrovského při Královské české společnosti nauk – Melantrich 1941, zejm. č. XXIII, XXV-XXVII, XXIX-XXX, LIII) a teprve od konce toleranční doby se datuje zájem tisku i odborného badání o toto hnutí (např. *Národní noviny* 2/64, 1849, 253; František Matouš Klácel, *Listy přítele k přítelkyni o původu socialismu a komunismu* [1849], ed. Miroslav Komárek, Praha: Melantrich 1948, zejm. č. 15 [s. 81-84] a č. 24 [s. 125-136]; [Ludvík Ritter von] Rittersberg, *Kapitoly slovniček novinářský a konverzační* 1, Praha: J. Pospíšil 1850, 4-5; srov. M. Machovcová – M. Machovec, *Utopie...*, 234-240).

77 Jaroslav Šima, „Deisti“, předchůdcové československého unitářství“, *Náboženská revue* 8, 1936, 260. Srov. též R. Medek, „Východočestí blouznivci...“, 20; A. Rezek, „Tri stati...“, 136-139.

78 Josef Dobiáš, „Dějiny evangelicky reformované církve v Bukovce až do roku 1856“, *Časopis historický se zvláštním zřetelem k duchovnímu vývoji našeho lidu* (Dobiášův) 1, 1881, 9-10; J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část II, 220.

79 J. Dobiáš, „Dějiny...“, 9.

80 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část II, 225-229.

81 Karel Václav Adámek, „Adamité na Hlinceku v XVIII. a XIX. věku“, *Časopis Musea království Českého* 71, 1897, 53.

lavé nejpapnosti".⁸² Pejorativní charakter těchto vnějších označení je ovšem nade vší pochybnost, což souvisí se skutečností, popisovanou později J. Chalupníkem, že totiž „lid ... jimi pohrdal. Jejich příbuzní se za ně styděli.“⁸³

Pro úplnost snad ještě třeba dodat, že podle A. Rezka byly jednotlivé sektářské skupiny již ve své době nazývány i podle svého vůdce, např. sekta (*rota*) *Grillova*, *Řehákovci*, *Valentovci* apod.⁸⁴ Bylo-li tomu tak, šlo o naprosto okrajový (a rozhodně vnější) typ označení, který se v dochovaných pramenech vyskytuje jen zřídka. K jeho většímu rozšíření došlo až v počátcích historické reflexe dané problematiky ve druhé polovině 19. století.⁸⁵

Samí toleranční sektáři, ať již byli jakékoli víry, o sobě obvykle prohlašovali, že jsou *třetí strana*.⁸⁶ Tim se negativně vymezovali jak vůči katolické církvi, tak (a snad především) vůči církvím protestantským, respektive té, která se vyskytovala v jejich lokalitě. Měli-li vymezit své vyznání alespoň v názvu i pozitivně, okrajově na konci 18. století ještě užívali názvu *deisté*,⁸⁷ postupně však buď vůbec toto odmítali jako rouhání („jsem bez náboženství a ostávám v pokoji“),⁸⁸ anebo o sobě říkali, že jsou v *čistém živém*.⁸⁹

Odkud však všechny uváděné názvy pocházely?

4. Problém tzv. *beránků* a *beraní*

Zvláštní a prvořadou pozornost musíme věnovat označení *beran* či *beránek*, poněvadž nadlouho bylo v obecném jazykovém úzu vztahováno na české nekatolíky vůbec. Tak třeba *Ottův slovník naučný* v příslušném hesle uvádí, že jde o přezdívku, „jakou dávali katolíci Českým bratřím ... později jméno toto nekatolíkům vůbec, jmenovitě protestantům helvetského vyznání dáváno“⁹⁰ a podobný výklad najdeme i v *Příručním slovníku ja-*

⁸² *Ibid.*, 54.

⁸³ Jan Chalupník, „Blouznivci“, in: Karel Andrlé (ed.), *Z roboty ducha ke svobodě: Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Kruhu a evangelického živila na bývalém panství rýchlmburském*, Krouna: Českobratrský sbor evangelický 1931, 163.

⁸⁴ A. Rezek, „Tři státi...“, *passim*.

⁸⁵ A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 106. Srov. Dmb. [Gustav Domabyl], „Balcaráci“, in: Antonín Podlaha (ed.), *Český slovník bohovědný* I, Praha: Cynillo-Methodijská knihovna – Václav Kotrba 1912, 876.

⁸⁶ K. V. Adámek, „Adamité...“, 49; Z. R. Nešpor, *Poznámky...*, 35.

⁸⁷ A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář...*, č. 141, 185.

⁸⁸ *Ibid.*, č. 203, 249. Srov. R. Medek, „Východočestí blouznivci...“, 13.

⁸⁹ J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část II, 223.

⁹⁰ Heslo „Beraní“, in: *Ottův slovník naučný: Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí* III, Praha: J. Otto 1890, 778.

zyka *českého*.⁹¹ Takový výklad je však zcela mylný, neboť toto označení se v písemných pramenech doby předbělohorské i předtoleranční vůbec nevyskytuje.⁹² Pochopitelně je nenajdeme ani v dostupných staročeských slovnících.⁹³ V předtolerančních Čechách příslušník žánrní náboženské skupiny nebyl označován jako *beran*, neboť, jak uvádí dnes bohužel zcela neznámý Rittersberg v *Slovníček novinářský a konversační*, „slovo to v náboženskopolitickém smyslu v roce 1850 od některých příliš horlivých kněží fimoško-katolické naší církve valně do módy uvedeno. Pod beranem rozumějí jedni z těchto velebných pánů křesťana jiného nežli katolického vyznání, jiní zase každého svobodomyšlnějšího občana.“⁹⁴

S první zmínkou o *beranech* se v pramenech setkáváme v souvislosti s poddanským povstáním v roce 1775⁹⁵ a potom v posměšné protievangelické písni *Zarmuňte se beraní, již jste všudy spaseni...* z roku 1781.⁹⁶ V následujících prvních náboženských přihláškách (4.-11. února 1782) se přitom výraz *beran*, respektive *beránek* objevuje jen ojedinelé,⁹⁷ lze proto mít za to, že se s ním sami nekatolíci žádající náboženskou svobodu v té době ještě nezotožňovali. K tomu došlo až o měsíc později (5.-26. března 1781), kdy tíživé poddání, kteří se druhdy hlásili k *víře Pána našeho*

⁹¹ *Příruční slovník jazyka českého* I, Praha: Státní nakladatelství 1935-1937, 99. Zde s odvoláním na J. E. Kosinu, A. Jiráska a A. Rezka, které je však omylem. Rezek (A. Rezek, *Dějiny...*; týž, „Tři státi...“) výraz *beran* v tomto smyslu neuzivá a totiž psal o Jirečkovi (Josef Jireček, „Podřeči východních Čech“, *Časopis Musea království Českého* 37, 1863, 323-345; týž, „Literatura exulantův českých“, *Časopis Musea království Českého* 48, 1874, 190-235, 484-492; týž, *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku ve spísobě slovníka životopisného a knihoslovního* I-II, Praha: B. Tempský 1875-1876).

⁹² Tento soud jsem konzultoval i s řadou dalších badatelů, kteří se s ním bez výhrady ztožnili. Signifikantní ostatně je i mlčení (v obdobných případech obvykle dobře informovaného) *Českého bohovědného slovníku* (heslo „Beraní“, in: Antonín Podlaha [ed.], *Český slovník bohovědný* II, Praha: Cynillo-Methodijská knihovna – Václav Kotrba 1916, 137), který pod heslem *beránčí* odkazuje jen na jednu náboženskou sektu zvešlou z tolerančního sektářství ([G. Domabyl], „Balcaráci...“).

⁹³ Erich Bernker, *Slavisches Etymologisches Wörterbuch* I, Heidelberg: Winter 1908-1913; Josef Černý, *Příslovky k české etymologii lidové*, Praha: F. Šimáček 1894, 39-43, 81-85 (jako historické mezináboženské nadávky jsou zde uvedeny např. *husinec* a *jezevec* pro utrakvisty, respektive jezuitů [s. 83]); Antonín Frinta, *Náboženské názvosloví československé: Jazykozpytný rozbor s dodatky z naší reformáční literatury*, Praha: Comenium – Kalich 1918; Jan Gebauer, *Slovník staročeský* I, Praha: Academia 1970, 40 (1. vyd. Praha: Unie 1903).

⁹⁴ [L.] Rittersberg, *Kapesní slovníček...*, 75.

⁹⁵ Justin Václav Prášek, *Panování císaře Josefa II. I: Změny v úřední správě a ve věcech náboženských*, Praha: I. L. Kober 1903, 451. Václav Rezníček (Jan Leopold Hay: *Vypsnání jeho života a písemností*, Praha: A. Neubert 1915, 97) naproti tomu soudí, že označení *beran* se poprvé objevuje až v posttoleranční době.

⁹⁶ V. Schulz, *Listář...*, č. 42.

⁹⁷ Viz pozn. 46.

S tímto označením v jeho původním smyslu, jakožto označením sektařské skupiny, se pak setkáváme ještě jednou o osm desetiletí později. Šlo o zcela okrajovou skupinu kolem Jana Balcara, prokazatelně spojenou s tolerančním sektářstvím, nazývající se tehdy *bratrstvo beránkové* a později tvořící základ svobodné reformované církve v Čechách.¹⁰⁶

Poněvadž však sledované označení bylo vnějšího původu, jeho opuštění označenými ještě neznamenal opuštění označujícími. V hanlivější formě *beran*¹⁰⁷ naopak přežilo, a protože jeho nositelé se stali povětšinou údy reformované církve, přeneslo se na českou církev helvetského vyznání, respektive na toleranční protestanty. Odtud je (jako běžné v řeči obecné) přejal i Jungmannův *Slovník*, vymýšleje si ovšem fantastickou etymologii, že „s přjhanou tak nazývali české bratry, proto že měli v peceť beránka“,¹⁰⁸ což převzaly i další slovníky.¹⁰⁹ Teprve prostřednictvím těchto zdrojů, mezi českými obrození pochopitelně rozšířených, zřejmě došlo k obecnému užívání a přeznačení pojmů *beran* a *beránek*, jejichž původ leží v tolerančním sektářství.

5. K otázce původu dalších označení skupin českých nekatolíků

Vzájemné označování a sebeznačování náboženských skupin ve sledovaném období sloužilo ventilaci interkonfesního tlaku, a právě z tohoto důvodu (vzpomeňme ostatně na sebevymezování tolerančních sektářů jako *třetí strany!*) je třeba odmítnout protikladnou hypotézu Machovcových,¹¹⁰ stejně jako jejich úvahy o jednotném charakteru tolerančního sektářství, poněvadž tyto jsou „v jádru již hodnoticí charakteristikou ... [která] prakticky znemožňuje problém blouznivectví správně pochopit“.¹¹¹ Vzájemné označování a sebeznačování tedy zůstává jednou z důležitých charakteristik těchto náboženských skupin. Nyní se alespoň ve shrnujícím přehledu pokusím určit původ těchto označení.

106 [G. Domabyl], „Balcaráci...“, 876.

107 Námítce proti ztotožnění výrazů *beran* a *beránek* lze čelit poukazem na Jungmannův *Slovník*, který je klade jako synonyma a vedle nich i signifikantní *Lampelbrüder* (J. Jungmann, *Slovník*..., 94).

108 *Ibid.*, 94. Ona „pečeť“, již tak špatně rozuměli pozdější vykladači, je samozřejmě odkazem na *Zj* 5,1-2; 6,1-17; 7,2.

109 František Š. Kott, *Česko-německý slovník zvlášť grammatičko-fraseologický* I, Praha: J. Kovář 1878, 57; „Berani“, in: *Otázny slovník naučný: Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* III, Praha: J. Otto 1890, 778; *Přiruční slovník jazyka českého* I, Praha: Státní nakladatelství 1935-1937, 99. O lokální omezenosti ovšem svědčí absence ve slovníku Riegerově (F. L. Rieger [ed.], *Slovník naučný*... I, 625-626).

110 „Nenacházíme ani jediný doklad o tom, že by někteří sektář chtěli definovat sám sebe jménem sekty od jiného sektáře. Sektářům samým ostatně na jménu jejich hnutí celkem vůbec nezáleželo.“ (M. Machovec, *Utopie*..., 330).

111 J. Kučera, „Přispěvek...“, 6.

z *Ráje*, náboženství tak uzvanému apoštolskému nebo k víře starých bratří českých najednou explicitně prohlášovali, že jsou víry *beránkové*.⁹⁸ Tato náhlá proměna patrně souvisí s tím, že litomyšlský vrchní Svoboda v dopise majiteli panství hraběti Valdštejnovi z 13. března 1781 (a zřejmě nejen zde) tyto víry, vymezené „pod lámáním chleba a kalicha pitím“, patrně na základě pietistických kořenů tolerančního sektářství (odkaz na *Zj* 5,6-12; 6,16; 7,9-17; 14,1-4 aj.).⁹⁹ Nazval právě *vírou beránkovou*, respektive *Lambel-Bruderschafts-Religion*.¹⁰⁰ Zdá se pravděpodobné, že Svoboda a jeho podřízení, mnohdy průvodci náboženských komisí, lidé jednajících s rychtáři a poddanými, jim, stejně jako vyšším instancím, vnutili toto označení.¹⁰¹ Vnutili je i samotným věřícím, kteří sice době věděli, jako víru chtějí vyznávat, neznali však její označení. Název *víra beránková* je tedy s největší pravděpodobností vnější, teprve později a jen nakrátko přijatý samotnými tolerančními nekatolíky.

Jeho šířitel, vrchní Svoboda zde snad vyšel i z dřívějších zpráv o vyznavačích Beránka, tj. Krista ztotožněného s Bohem Otcem, na Jimramovsku, či o podobné skupině *Beránkových dětí* na Poděbradsku.¹⁰² Svoboda nicméně zůstává hlavním šířitelem a v tomto smyslu původcem tohoto označení. Všem těmto zdrojům bylo společné, že nekatolíky, chápající se za pravé, tj. Beránkovy podřízené křesťany, nazvaly podle tohoto jejich „vůdce“, snad i s jistou přjhanou ve smyslu tvrdohlavého člověka.¹⁰³ Poněvadž však v dobové češtině tato přjhana nebyla příliš rozšířená, výraz *beran*, respektive *beránek*, byl naopak daleko spíše vnímán ve svém náboženském obsahu,¹⁰⁴ převzala toto označení sama označovaná náboženská skupina. Vnějšímu původu sledovaného názvu pak nasvědčuje i krátké trvání jeho užívání, kdy již ve výslechových protokolech z 5. 6. ledna 1783 téměř zcela zmizelo.¹⁰⁵

98 Viz pozn. 48.

99 Stov. J. V. Prašek, *Panování*..., 451; R. Řičan, „Nový pohled...“, 57; Eduard Winter, *Der Josefismus und seine Geschichte: Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740-1848*, Brunn – München – Wien: Rudolf M. Rohrer 1943 (česky: *Josefismus a jeho dějiny: Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740-1848*, přel. Vladimír Soják, Praha: Jelinek 1945, 170).

100 V. Schulz, *Listář*..., č. 65. Stov. Z. R. Nešpor, *Poznámky*..., s. 62, pozn. 22.

101 A. Rezek – J. V. Šimák, *Listář*..., č. 33; V. Schulz, *Listář*..., č. 96 (*Lampelbrüder*).

102 Zdeněk Soušek, „Tolerance v Polabí“, in: *Toleranční sborník*, Praha: ÚČN – Kalich 1984, 106.

103 M. Malá-Zajícová, „Otázka sociálního postavení...“, 358-359.

104 František X. Kryštofek, „Jansenismus a jeho zhoubný vliv na katolické státy v Evropě“, *Časopis katolického duchovenstva* 58, 1907, 255. Srov. absenci tohoto významu u Jungmanna (Josef Jungmann, *Slovník česko-německý* I, Praha: Knižní arcibiskupská knihovna 1835, 94) i ve slovníku Riegerově (František Ladislav Rieger [ed.], *Slovník naučný* I, Praha: Kober & Markgraf 1860, 625-626).

105 Viz pozn. 49.

Pomineme-li obecná označení typu *nekatolík* / *akatolík*, *kaciř*, *bludař*, *blouznivec* / (*Religions*)/*schwärmer* apod., lze názvy nekatolických náboženských skupin a nekatoliků vůbec rozdělit podle jejich původu do tří skupin. Jde (1) o vnější označení na základě určité podobnosti s již existujícími náboženskými skupinami, (2) o vnější označení na základě nějakého charakteristického rysu té které skupiny, a konečně (3) o sebeznačení vycházející z dogmatického či ortopraktického rysu, který byl vnímán jako fundamentální. Přitom ovšem označení prvního či druhého typu mnohdy později přijali sami věřící (*israelité*, *husité*, *deisté*, *víra beránková*) a označení třetího typu naopak jejich okolí (*víra sionská*).

Nejrozšířenější byl první typ označování, vycházející z obecného „středověkého“ zvyku přenášet pojmenování starých herezí na nově. ¹¹² „Kato-ličtí faráři, vzpomínající na to, že se kdysi v seminářích učili o podobném kacířství ... dali těmto sektářům jméno ... ač jimi de facto nebyli.“ ¹¹³ Nebyli to však jen katolická faráři, původ mnohých těchto označení nalézáme i ve státní a vrchnostenské správě, kdy se nějaký úředník zřejmě chlél pochubit svými vědomostmi z náboženských dějin, jak si již tenkrát povší ml J. Dobrovský. ¹¹⁴ Tento původ mají (předtoleranční) označení *luteráni* / *luteráni*, dále *ariáni*, *israelité*, *adamité*, *husité* a další názvy z nich odvozené, přičemž třeba název *adamité* zřejmě našel uplatnění proto, že se objevil v o málo dřívějším (1773), běžně dostupném německém tisku. ¹¹⁵ Shodnou genезi měla i označení vážící se k dobovým kulturně-náboženským proudům, především *deisté* a okrajověji *ateisté*.

Tento typ označování ovšem implikoval značné riziko, že totiž shoda v názvech povede k domněnce o úplné věroučné shodě nebo bude dokonce odkazovat ke genetickým vazbám. Lze se konečně domnívat, že alespoň u některých těchto označení označující na tyto skutečnosti mysleli, a na tento – vždy mylný ¹¹⁶ – soud se pak „nachytali“ nejen němečtí osvícenci, ale i mnozí pozdější badatelé. ¹¹⁷ Obecný lid zase, nemaje dostateč-

112 Arno Borst, *Die Katharer*, Stuttgart: Hiersemann 1953, 240-253; Amedeo Molnár, „Kacíři ve středověku“, in: Pavel Spunar (ed.), *Kultura středověku*, Praha: Academia 1995, 67; A. Rezek, *Dějiny...*, 3-4; František Smahel, *Husitská revoluce I*, Praha: Karolinum 1995, 101.

113 M. Machovec – M. Machovcová, *Utopie...*, 333.

114 J. Dobrovský, *Dějiny...*, 73.

115 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I, 543.

116 V případě *ariánství* to uspokojivě dokázali M. Machovec a M. Machovcová (*Utopie...*, 333) a J. Hozáková (*Sekta...*, 33); v případě *deismu* J. Dobiáš („Dějiny...“, 10) a A. Kraus („O tak řečených ‚deistech...‘, 45); v případě *adamitství* K. V. Adámek („Adamité...“, 54; „K původu...“, 7; apod.).

117 J. Šimá, „Deisti...“, passim. Není ostatně bez zajímavosti, že právě pro postulaci takového nedoložitelné „genetické souvislosti“ tolerančního sektářství s husitským *adamitstvím* J. V. Šimák nazval J. Svátka „Hájkem XIX. století“ (J. V. Šimák, „K původu...“, 4).

nou pojmoslovnou výstavu a užíváje tyto pojmy jen jako vnější označení, a celkem často jako nadávky, je různě komolil. Tak se z *ariánů* stali *hadriani* apod. ¹¹⁸

Bližší modernímu způsobu zavádění pojmů ¹¹⁹ byl nepochybně druhý typ označování, vycházející z nějakého jejich specifického rysu, který byl označujícími vnímán jako fundamentální. Byl užíván méně často, vedle již probíraného označení *víra beránková* se týkal názvů *marokáni*, *milostitini*, *nicové* a *děti čistého živeho*.

Jako *marokáni* byli označeni eschatologicky ladění toleranční sektáři, kteří spojovali své naděje s příchodem tzv. krále Marokána. Dlouho byly vedeny spory o původu tohoto jména. Tak J. Dobiáš se domníval, že název byl zkromelením termínu *American*, který prý pocházel z kusých informací o americkém boji za nezávislost, ¹²⁰ K. Andrlje jej zase odvozoval od hebrejského [aramejského] *Maranatha*, což lid prý mohl znát z Bible (IK 16,22). ¹²¹ Nejpravděpodobnější je ovšem hypotéza J. V. Šimáka, dále rozpracovaná J. B. Čapkem, že jde o lidovou recepci příchodu marockého vyslance M. Ibn Abdal Malika do Vídně. ¹²² Název *milostitini* naproti tomu zcela zřetelně pocházel z výroku takto označených sektářů, že nevěří než v milost Boží. *Milostitiny* je nazval krajský úřad. ¹²³ Poslední dvě označení měla podobný původ, že totiž „jméno Boží nebrali do úst jen z úcty k Božství, jako Gnostikové někteří. To neskonale a nepočaté světlo nemohli dle svého názoru slovem vyjádřit ... ani bitím to slovo z nich nedostali“ ¹²⁴ (*nicové*), anebo jen v opise (*čistý živej*).

Konečně sebeoznačení příslušníků nekatolických náboženských skupin na základě charakteristického rysu se v pramenech jen výjimečně objevuje také jako vnější označení. V mnoha případech naopak nekatolici od tohoto označení později upustili a přijali nějaké označení vnější (krátké trvání množství „věř“ po vyhlášení tolerance). Zásadnější význam mají označení *víra boží*, *víra sionská* a *abrahamité*, která všechna pronikla i do úřední korespondence.

118 Alois Jirásek, „Z adamitského archivu“, in: Alois Jirásek, *Sabrané spisy XXVI: Rozmanitá próza*, Praha: J. Otto 1930, 10.

119 K tomu podrobněji Jan Horský, „Dějzpytec...“, 9-47.

120 J. Dobiáš, „Dějiny...“, 14; 192, „Stořersová píseň z rukopisu Matěje Zemana, výměň-káfe v Živanicích č. 24“, *Časopis historický se zvláštěm zřetelem k duchovnímu vývoji našeho lidu* (Dobiášův) 2, 1882, 71, pozn. 2.

121 Karel Andrlje, *Z robny ducha ke svobodě: Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Krouny a evangelického žvlu na bývalém panství rynchburském*, Krouna: Českobratrský sbor evangelický 1931, 177.

122 J. V. Šimák, „K původu...“, 111; J. B. Čapek, *Československá literatura...*, I, 105-107.

123 F. Hrejsa, „Milostitini...“, 68-71.

124 J. Dobiáš, „Dějiny...“, 9.

Označení *vira boží*, zdůrazňující Boží jedinnost oproti Trojičnímu dogmatu, přijali sami sektáři, aby se tak vyvarovali trestů za užívání zapovězeného názvu *deisté*.¹²⁵ Jejich náboženské představy, jichž se pronásledování netýkalo, přitom zůstaly beze změn. Podobně *abrahamité* přijali toto označení až po vydání dvorského dekretu, ukládajícího *israelitům* povinnost obřezat se a vrchnostenské správě zabavit jim majetek.¹²⁶ Název *abrahamité* přitom odkazoval k Abrahamovi před obřezkou. Označení *sionisté* pak zřejmě pocházelo buď z názvu „druhé Bible“ předtolerancních tajných nekatolíků, ze zpěvníku *Harfa nová na hoře Sion zvěřící* hennersdorfského kazatele Jana Liberdy, mnohokrát vydaného a v Čechách velmi hojného,¹²⁷ anebo z jejich „lidově-konkrétního“ přejmenování toponym podle biblických vzorů.¹²⁸

Závěry

Označování jako prvek vzájemného negativního vymezení a sebevymezování jednotlivých náboženských skupin hrálo významnou roli nejen v interkonfesioním zápasu katolíků s nekatolicími, ale i mezi jeho jednotlivými skupinami. Tajní nekatolíci byli před vydáním Tolerancního patentu obvykle souhrnně označováni jako odpadlíci od katolické církve, pejorativně jako *kacíři* nebo *bludaři*. Byla-li v menšině případů jejich víra z vnějšku vyjadřována i pozitivně, pak na základě (často jen mylně) předpokládaných kořenů: *husité*, *luteráni*, *evangelici*, respektive okrajověji *adamité* a *židovští bludaři* v případě byďžovských *israelitů*. Lidé stojící vně tajného nekatolictví si ovšem jen málo uvědomovali význam jimi užívaných označení. Tajní nekatolíci sami, s výjimkou poslední jmenovaných, se obvykle nazývali *evangeliky* či *luterány*, což odpovídalo pietistickému původu jejich víry, ani oni si však nebyli s to uvědomit, že jeho hranice již leckdy přestoupili. Na základě věroučného označení, které je dříve nám prameny té doby obvykle poskytují, tedy většinou nejsme schopni rozpoznat skutečný charakter náboženství předtolerancních tajných nekatolíků.

Tato nejasnost v názvech byla pak i jednou z příčin problematické situace nekatolických náboženských skupin bezprostředně po vydání To-

125 Viz pozn. 65.

126 J. A. Helfert, „O tak řečených blouznivcích...“, část I. 226. Příslušný dekret viz A. Rezek – J. V. Šimák, *Lisrář*,... č. 41. Rezkův soud, že název *abrahamité* se marginalně vyskytoval již za povstání roku 1775 (A. Rezek, „Dějiny...“, 133) se mi v prameni nech nepodařilo ověřit a mám jej za mylný.

127 Z. R. Nešpor, *Pozvánky*..., 239. Podobně se dříve na jiném místě uživatelům téhož zpěvníku říkalo *harfenisté*, jak uvádí P. Šorm (*Kulturní a sociální rozměr*..., 40).

128 J. V. Prášek, *Panování*..., 474; Z. R. Nešpor, *Deset kapitol*., 209-211.

lerancního patentu. Sami nekatolíci svou víru obvykle vyjadřovali ortopraktickou nebo věroučnou definicí skutečnosti, kterou v ní považovali za podstatnou (*víra pod lámáním chleba a kalicha pitím, víra Pána našeho z Raje, apoštolská víra* apod.), později se přiklonili k oktrojovaným názvům (*víra beránková, deismus, israelitismus*). Naprostá většina těchto věřících přitom postupně seznala neortodoxní charakter některých svých názorů a podřídila se věroučnému vedení protestantských kazatelů, menšina na nich setrvala. Pro tuto skupinu zavedla osvicenská státní správa označení *Religionsschwärmerei, náboženské blouznivství*, zatímco nyní již tolerovanou majoritu českých nekatolíků označovala nehodnotícím názvem *nekatolíci*. Zatímco vyšší sféry státní a církevní správy fakticky neuzívaly označení *evangelik*, vědomy si zřejmě jeho užšího významu, objevuje se na úrovni farní a vrchnostenské správy, kdy začasté splývalo s označením příslušníků reformované církve (dodnes ostatně jde o obecné označení českých protestantů).

Ve vlastní toleranční době státní správa v úřední korespondenci prosadila užívání „tolerancních“ názvů nekatolických vyznání, reformovaným se tak říkalo příslušníci *helvetského vyznání* a luteránům příslušníci *augsburského vyznání*. V lidových vrstvách však přetrvávala i další označení, kdy například původní *víra beránková*, respektive *berani* bylo (s pejorativním příděchem) přeneseno na české nekatolíky vůbec. Stejně hanlivě byly označovány skupinky *náboženských blouznivců*. Většinou se přitom vycházelo z (domnělé) podobnosti se známými náboženskými skupinami (*ariáni, adamité, deisté, ateisté*), méně z nějakého význačného věroučného nebo ortopraktického rysu, jenž byl té které skupině přisuzován (*marokáni, milostini, nicové, neznažozí*). Tato označení přitom málokdy vypovídala něco bližšího o označené skupině, nejméně pak skutečný původ jejích náboženských představ, třebaže právě tak byla zřejmě zamýšlena. Zcela okrajově – a to jen v případě státní a církevní správy – byly k označení některých skupin tolerancních sektářů užity autochtonní názvy (*abrahamité, víra boží, víra sionská*), většinou se jim naopak souhrnně říkalo obvyklým názvem *blouznivci*. Na konci sledovaného období se pak v souvislosti s přesunem náboženství do privátní oblasti objevilo i prosté označení *bez náboženství*, které se však téměř výhradně týkalo příslušníků malých, státem neuznaných náboženských skupin, nikoli skutečných ateistů.¹²⁹

129 F. Vašečka, *Buržoazny stát*..., 72.